

Валентина Іванівна Борисова,

завідувач кафедри цивільного права № 1

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,

кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент

Національної академії правових наук України

БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

До чинників, що характеризують цивільне право України як галузь приватного права, відносяться не тільки предмет, метод правового регулювання, функції цивільного права, але й притаманні тільки йому принципи, оскільки без них неможливо створювати право і вдосконалювати правове регулювання. Слід погодитися із тим, що принципи – це не тільки чинник, що дозволяє виокремити галузь цивільного права, а й у її рамках – робочі механізми, за допомогою яких визначаються межі можливої та належної поведінки учасників цивільно-правових відносин [1, с. 123]. Цивільні відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. А це означає, що останні можуть діяти на власний розсуд, зокрема мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, ними не врегульовані; відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати відносини на власний розсуд, на свій розсуд вирішити питання про засоби та час реалізації своїх прав. У приватній сфері існує юридична рівність учасників відповідних відносин. Вони можуть діяти за власного ініціативою, оскільки у цій сфері пріоритет надається інтересам саме приватної особи.

І хоча ст. 3 ЦК України присвячена загальним засадам цивільного законодавства, у ній йдеться саме про принципи цивільного права, глибинний зміст якого як права приватного обумовлений природним правом, що покладено в його основу, і для якого іманентною є наявність відправних ідей, зокрема таких як добросовісність, розумність, справедливість. Тому більшості з правників виражено загальні засади цивільного права ототожнюються саме з принципами цієї галузі права [2, с. 62; 14].

Загальними принципами цивільного права є: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України (далі – Конституція) та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність. Безумовно, ст. 3 ЦК України не містить вичерпного переліку принципів. З цього приводу доречно згадати С. М. Братуся, який зазначав, що основні принципи будь-якої галузі права слід виявити у самих нормах, що складають у сукупності дану галузь; якщо ж там принципи прямо не сформульовані, вони мають бути виявлені, виходячи з загального змісту норм [3, с. 137]. Зокрема, становлення незалежної та суверенної України як правової держави, що зорієнтована на принципи життя громадянського суспільства, демократичні перетворення у ньому, формування ринкової економіки, обумовили, перш за все, створення принципу служіння держави громадянському суспільству.

Цивільні відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Це – основний принцип цивільного права, який означає, що його учасники можуть діяти на власний розсуд, зокрема мають право врегулювати у

договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, ними не врегульовані; відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати відносини на власний розсуд, на свій розсуд вирішити питання про засоби та час реалізації своїх прав. Це означає таке становище учасників цивільних відносин, де воля одного з них не залежить від волі іншого, який не може йому наказувати, оскільки сам учасник: будь то фізична або юридична особа – самостійні у прийнятті тих чи інших рішень. Безумовно, даний принцип не є абсолютним, бо деякі винятки у рівності все ж таки можуть бути, але це відбувається лише у випадках, передбачених законом.

Наступний принцип – це принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини. Норми цивільного права як приватного права завжди спрямовані на забезпечення приватних інтересів учасників цивільних відносин. Виходячи з цього, ніхто, за винятком випадків, передбачених актами цивільного законодавства, не може свавільно втручатися в приватні справи (будь то фізична або юридична особа), зокрема, охороняється таємниця особистого життя (ст. 301 ЦК України), кореспонденції (ст. 306 ЦК України), стану здоров'я (ст. 286 ЦК України) тощо. Неприпустимість свавільного втручання в приватні справи означає заборону не тільки для публічних утворень, а, навіть, для батьків (наприклад, впливати на дієздатну особу стосовно розпорядження нею своїми доходами, заробітком тощо).

Одним з принципів цивільного права вважається і принцип свободи власності (неприпустимості позбавлення права власності). Він знаходить вираження у тому, що власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном, які він здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав, а держава не втручається у їх здійснення. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності чи обмежений у його здійсненні (ст. 316–317, 319, ч. 1 ст. 321 ЦК України). Між тим можливості власника, безумовно, мають певні межі, чітко визначені законом. Так, власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі (ч. 5 ст. 319 ЦК України); власник повинен вживати заходів щодо збереження пам'яток історії і культури, у противному разі він може бути позбавлений цієї власності шляхом викупу з боку держави (ст. 352 ЦК України) тощо. Але всі наведені заборони та обмеження застосовуються лише як заходи захисту публічних інтересів [4, с. 37].

Принцип свободи договору. І. О. Покровський називав цей принцип головною засадою цивільного права, одним з наріжних каменів всього сучасного цивільного устрою [5, с. 249–250]. Відповідно до ст. 626 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента і визначенні умов договору з урахуванням вимог актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Таким чином, принцип свободи договору можна визначити як передбачену законом одну з основних засад цивільного права, що встановлює для суб'єктів договірних відносин свободу: вибору контрагентів, укладення договору певного виду, визначення умов договору. Причому свобода договору проявляється навіть у тому, що сторони можуть укладати не тільки ті договори, які передбачені актами цивільного законодавства, а й договори, в яких містяться елементи різних договорів (змішані договори – ч. 2 ст. 628 ЦК України) тощо. Між тим закон може обмежувати свободу договору для захисту більш слабшої сторони або для захисту публічних інтересів. Наприклад, підприємець під страхом спонукання його до укладення договору в судовому порядку не має права відмовитися від укладення

публічного договору за наявності у нього можливості надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг) – ч. 4 ст. 633 ЦК України; актами цивільного законодавства можуть бути встановлені правила, обов'язкові для сторін при укладенні і виконанні публічного договору (ч. 5 ст. 633 ЦК України) тощо.

Принцип свободи підприємницької діяльності. Підприємництво може здійснювати в будь-якій з організаційних форм, передбачених законом. При цьому суб'єкти підприємницької діяльності мають право на власний розсуд приймати рішення і здійснювати будь-яку діяльність, що не суперечить законодавству, відповідно до потреб ринку із збереженням комерційної таємниці тощо. Але при цьому саме в сфері підприємницької діяльності повинен бути встановлений баланс свободи суб'єктів такої діяльності і методів регулювання останньої з боку відповідних державних органів, інакше кажучи баланс дозволів і заборон з тим, щоб унеможливити не тільки необґрунтовані перевірки і безпідставне втручання в підприємницьку діяльність її суб'єктів з боку державних органів, а й унеможливити утворення монопольного становища будь-кого з суб'єктів підприємницької діяльності, не допустити обмеження конкуренції, що може негативно вплинути на інтереси споживачів та суспільства в цілому.

Принцип судового захисту цивільного права та інтересу. Відповідно до ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, а також захист інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Захищеність – необхідна складова права. Між тим захист цивільних прав має особливості, до яких слід віднести: абсолютний характер захисту, оскільки кожна особа може звертатися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права й інтересу (ст. 15 ЦК України); можливість самій особі вирішувати питання стосовно захисту свого права, оскільки звернення за захистом – це її право, а не обов'язок; наявність спеціальних органів захисту, до яких відносяться не тільки судові органи (ст. 16 ЦК України), а також Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування (ст. 17 ЦК України), нотаріус (ст. 18 ЦК України); можливість до самозахисту, тобто застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 19 ЦК України); універсальність способів захисту, що в повній мірі відповідає абсолютному характеру захисту і полягає у тому, що певний з способів захисту може бути застосований незалежно від того, передбачений він чи ні законодавством (або договором) відносно певного правопорушення. До універсальних способів захисту слід віднести – визнання права, припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; відшкодування збитків тощо (ч. 2 ст. 16, ст. 22 ЦК України).

Між тим існують і такі способи захисту прав та інтересів, наприклад, відшкодування моральної шкоди (ст. 23 ЦК України), що застосовуються лише у випадках, передбачених законом. При цьому перелік способів захисту не є вичерпним і суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом (ч. 2 ст. 16 ЦК України).

ЦК України не сформулював сам принцип добросовісності, справедливості та розумності, що свій початок бере ще з часів Давнього Риму, але аналіз змісту його положень, зокрема ч. 5 ст. 12, ст. 13, ч. 3 ст. 23 України тощо, дозволяє стверджувати, що за допомогою таких категорій як добросовісність, розумність, справедливий закон встановлює межі здійснення цивільних прав осіб, запобігаючи тим самим зловживанню правом з боку останніх. Добросовісність і недобросовісність, розумність і нерозумність, справедливості і

несправедливість мають правове значення у спеціально вказаних в законі випадках. Причому і добросовісність, і розумність учасників цивільних правовідносин презюмуються. Так, зокрема ч. 5 ст. 12 ЦК України передбачає, що якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

Юридична особа набуває і здійснює цивільні права і обов'язки через свої органи. Закон покладає на членів органу юридичної особи, як і на інших осіб, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, проте порушують свої обов'язки щодо представництва, діючи недобросовісно або нерозумно, солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі. Виходячи з того, що діяльність зазначених осіб в даному статусі вважається діяльністю самого юридичної особи, і всі наслідки цієї діяльності наступають для юридичної особи в цілому, відповідальність їх перед юридичною особою настає тільки за умови доведеності вчинення ними правопорушення, передбаченого нормами ЦК України про деліктну відповідальність (ст. 1166 України).

З метою захисту інтересів юридичної особи і його учасників законодавство вводить норми, які зобов'язують органи або осіб, належним чином уповноважених здійснювати свої повноваження в рамках сумлінності і розумності. За допомогою зазначених категорій закон встановлює межі здійснення повноважень представниками юридичної особи, запобігаючи тим самим зловживання правом з їх боку. Відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦК України розумність і добросовісність дій органу юридичної особи або осіб, належним чином уповноважених, презюмується. Укладення правочину з перевищенням повноважень не створює правових наслідків для особи, від імені якої він здійснений. Тому перевищення повноважень органу юридичної особи, імперативно встановлених законом, тягне за собою визнання правочину недійсним за правилами ст. 215–216 ЦК України.

Таким чином, можна погодитись із тим, що справедливість в цивільному праві – це детермінована добросовісністю і розумністю учасників цивільних відносин властивість, яка визначає характер взаємовідносин таких учасників у цивільному обороті або співвідношення тих чи інших явищ в межах цивільного права (зокрема прав та обов'язків) і пов'язана з можливістю застосування до винної в цивільному правопорушенні особи заходів цивільно-правової відповідальності, пропорційних характеру вчиненого правопорушення [6, с. 6].

Список бібліографічних посилань

1. Кузнецова Н. С. Основні завдання книги першої проекту Цивільного кодексу України // Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. проф. А. Довгерт. Київ : Укр. центр правничих студій, 2000. 336 с.
2. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 225 с.
3. Братусь С. Н. Предмет и метод советского гражданского права. М., 1963. 197 с.
4. Басин Ю. Г. Гражданское право как отрасль права // Избранные труды по гражданскому праву. СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. 591 с.
5. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. М. : Статут, 1998. 353 с.
6. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 18 с.

Одержано 12.04.2018